

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՎԻԹ-ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ՆԵՐՀԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՄՅՈՒՈՒՆԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ

Ալբերտ Խառատյան

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ info@haygithimnadram.am
Հոդվածը ներկայացվել է 22.06.2020, գրախոսվել է 22.06.2020,
ընդունվել է տպագրության 05.08.2020

Ներածություն

Թանգիմաթի շրջանում և դրանից դեռ շատ առաջ, կազմակերպական ձևերի որոշակի տարբերությամբ հանդերձ, զմյուռնահայ համայնքի ազգային վարչությունը գլխավորապես կարգավորում էր գույքային-սեփականատիրական խնդիրները, դրամական հատկացումների բնագավառը՝ հիվանդանոցի ու վարժարանների նյութական ապահովման գործառույթները և մինչև XIX դ. 60-ական թթ.՝ նշված ավանդական կառույցների միջոցով: Եկեղեցական-համայնքային նյութական միջոցների վերահսկողության և իրացման գործը կատարում էին աշխարհիկ երևելիները կամ «իշխանները»՝ որպես կանոն, մեծահարուստ վաճառականներ, ինչպես և առաջնորդը և այլ՝ հանրությանը վստահություն ներշնչող մարդիկ: Սակայն այս, թվում է՝ ժամանակի քննության բովով անցած և հուսալիորեն գործող կարգուկանոնը կարող էր և անխուսափելիորեն շեղվել իր ընթացքից՝ համայնքի գործերում անհատների կամ վերնախավային խմբերի մրցակցության, առաջացած տարածայնությունների, առաջնորդի և հանրության միջև առաջացող հակասությունների (հիմնականում հարկերի չափերը սահմանելու, ազգային դրամարկղի միջոցները տնօրինելու դեպքերում), և վերջապես, ընչաքաղցության ու սնափառության պոռթկումների պատճառով, որոնցից ապահովագրված չէ և ոչ մի հանրություն: Տարածայնությունների տեղիք էին տալիս ոչ միայն սովորաբար մեծ ծախսեր պահանջող՝ եկեղեցու նորոգման կամ եկեղեցաշինության դեպքերը, այլև հանրային շինությունների կառուցմանն առնչվող հանգանակությունները: Այդպիսիք էին նաև նվիրականական տուրքերի և հարկերի գանձման գործընթացները, երբ նվիրակ-առաջնորդները էջմիածնին հաճոյանալու կամ

սեփական նախասիրությունները գերադասելու տենչով գերազանցում էին գանձումների ողջամիտ չափերը և այլն, որոնցից, ի դեպ, նվիրակ-առաջնորդներին քանիցս սթափվելու կոչեր էին անում իրենք՝ էջմիածնի կաթողիկոսները:

Երկպառակություններ զմյունահայ համայնքում

1775 թվականից արդեն ունենք եկեղեցու կառուցման առթիվ զմյունահայ համայնքում ծայր առած երկպառակությունների օրինակը, երբ բորբոքված կողմերին սթափեցնող կոնդակ ուղղեց Կ. Պոլսի Ջաքարիա պատրիարքը. «Բայց այն գործ եկեղեցաշինութեան,- գրում է նա, - ոչ ի գլուխ ելանէ վարկպարագի գործադրութեամբ եւ անխոհեմ արարողութեամբ եւ կողմնական շարժողութեամբ, այլ նախապէս պատուէրս լիցի ձեզ ամենեցուն՝ թէ քահանայիցդ, թէ իշխանացդ եւ թէ գլխաւոր անձանցդ, որք ի միջի ձերումն, գյողն խաղաղութեան ...պարտիք հաստատապէս պահելով միաբանութիւն անել...»¹:

Սկստի ունենանք, որ 1775 թ. Ջնյունիայում եկեղեցի չի կառուցվել, ուրեմն պատրիարքը աչքի առաջ կարող էր ունենալ կամ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու նորոգումը, կամ էլ թեմի բնակավայրերից մեկում եկեղեցաշինական որևէ ձեռնարկ (նորոգում կամ կառուցում), որ տևական երկպառակություններ էր առաջացրել համայնքում, հակառակ դեպքում, դրան չէր միջամտի պատրիարքը խաղաղության հորդորով:

1790-ականի երկրորդ կեսին զմյունահայ համայնքում նոր, ոչ պակաս սուր ընդհարումների տեղիք տվեց Մանիսայի Վերին թաղի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու շինության գործը, որ պետք է իրականացվեր եկեղեցապատկան միջոցներով: Եկեղեցու կառուցման ֆերմանի հատուցումը՝ 3950 ղուրուշի չափով, նախապես վճարել էր համայնքի երևելիներից մեկը՝ Մարգար Ապրոյանը, թերևս, այս գումարն ազգային արկղից հետ ստանալու պայմանով: Ազգի ջոջերի մի մասն ընդդիմացել էր այս պարտքը վերադարձնելուն և, ինչպես գրում էր հետագայում Դավիթ կաթողիկոսն իր համախոհներին, Մարգարի կողմից ֆերմանի համար տրված գումարից նրանք անտեղյակ են եղել: Կնշանակի, ըստ նրա, Մարգարը գործել էր իր սեփական նախաձեռնությամբ և համայնքը կանգնեցրել կատարված

¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, 6/77:

փաստի առջև²: Ինչպես երևում է զմյուռնացիներին ուղղված՝ նույն Զաքարիա պատրիարքի կոնդակից (1796, 4 օգոստոսի) Մարգարի և նրա հակառակորդների վեճը լուծելու գործը օսմանյան իշխանությունները հանձնարարել էին Կ. Պոլսի պատրիարքարանին, որտեղ էլ կողմերի ներկայացուցիչների և «ալթը ջեմաթ»-ի (վեց թաղ, այդպես էր կոչվում պոլսահայ համայնքը պաշտոնական գրագրություններում) տասնհինգ ամիրաների մասնակցությամբ քննվել էր գործը: Իրավարար այդ ժողովը հաստատել էր Մարգարի ծախսերի հիմնավորվածությունը և չափը, «վասն այնորիկ ևս վճռեցան բազմութեամբ ի դատաստանի ի յատենի ներկայութեան մերոյ զի եկեղեցին վճարեսցէ եւ հատուցէ զնոյն ֆերմանից մասրաֆն (ծախսը - Ա.Խ.) պրն Մարգարին»³:

Ուշագրավն այստեղ այն է, որ պատրիարքը չէր թաքցնում իր և իրավարարների ակնածանքը Ապրոյանների տոհմիկ գերդաստանը ներկայացնող Մարգարի նկատմամբ և սաստում էր նրա հակառակորդ «մեծամեծ ոմանց եղեալ հատկացեալ անձանց», որ հաշտվեն դատարանի վճռին և այլևս չբողոքեն՝ վկայակոչելով սուլթանի և մեծ վեզիրի գթասրտությունը, հակառակ դեպքում նրանք կարող էին խիստ պատիժներ տալ բողոքող կողմին: Պատրիարքը կոչ էր անում հաշվի առնել այն, որ «լուսահոգի նախնիք սորին (Ապրոյան տոհմը - Ա.Խ.) ի բնէ անտի աշխատատորք են յոյժ ի վերայ ազգին մերոյ»⁴: Հարկ է նկատել նաև, որ զմյուռնացիների վեճի ամբողջ ընթացքում Մարգար Ապրոյանին պաշտպանում էր Զմյուռնիայի առաջնորդ արք. Դանիելը, որի դեմ պետք է տրամադրվեին նույն Ապրոյանի հակառակորդները:

² Դիան հայոց պատմութեան 1909, 393:

³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան 6/89: Պահպանվել է պատրիարքի նույն բովանդակությամբ կոնդակը, որտեղ նա զմյուռնացիներին զգուշացնում էր վեճը շարունակելու տխուր հետևանքներից, որ դրանով կտապավի առհասարակ եկեղեցու շինության գործը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան 6/71):

⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան 6/71: Ղուկաս կաթողիկոսը խոհեմաբար գերադասում էր հանրային խաղաղությունը, որին ուղղված էին նաև պատրիարք Զաքարիայի ջանքերը, ուստի չեզոքություն պահպանելով հակառակորդ կողմերի նկատմամբ՝ ողջունեց նրա հաշտարար գործողությունները. «Եւ թեպէտ ցաւ է մեզ զարհամարհութիւնն կրելով տարագրելն... սակայն զի նազելի եղբայրդ (պատրիարքը - Ա.Խ.) ընդ բազմախորհուրդ օրինեալ իշխանապետացն՝ իրաւասիրաբար քննութիւն առնելով իրաց նոցա զաղմկալիր վէճն հատեալ եք՝ զերծուցանելով յայլ եւ յայլ մեծամեծ վնասուց եւ վերջապէս հաշտութիւն արկեալ ի մէջ խռովելոցն, այնու դիւրութիւն եղել սրտի մերում եւ շնորհակալ եղաք զձէնջ», - գրում է նա (Դիան հայոց պատմութեան 1899, 744):

Ինչպես երևում է հետագա իրադարձություններից, Մարգար Ապրո-
յանի ընդդիմախոսները շարունակել են պայքարը մինչև 1799 թ., երբ
Կ. Պոլսում պատրիարքական աթոռն արդեն զբաղեցնում էր Դանիել
Սուրմառեցին՝ վերոհիշյալ վեճի ծավալման ժամանակ Ջնյունիայի առաջ-
նորդը: Երևում է նաև, որ Մարգարը, իր հերթին, չի բավարարվել հակա-
ռակորդների հատուցման չափերից, որովհետև այս անգամ Մանիսայի
համայնքից պահանջել է 1000 ղուրուշ՝ եկեղեցու կառուցման դիմաց իր
ծախսած գումարի դիմաց: Ջնյունիայի նոր առաջնորդ արք. Մարտիրոսը,
որը 1797 թ. փոխարինել էր Դանիելին, փորձել էր խանգարել այդ հատուց-
մանը, սակայն ապարդյուն այս վեճը ձգձգվեց մինչև Կ. Պոլսի պատրիարք
Գրիգոր Խամսեցու միջամտությունը, որի հրամանով գումարը վերադարձ-
վեց Մարգարին՝ հակառակ առաջնորդի և նրա կողմնակից երևելիների,
ինչի մասին տեղյակ էր պահում արք. Մարտիրոսը Դավիթ կաթողիկոսին՝
1802 թ. դեկտեմբերին⁵: Այս արդեն վերաբերում է Դավիթ-Դանիելյան
տխրահոշակ հակամարտությանը, որի արձագանքները Ջնյունիայում ևս
երկար ժամանակ իրենց զգացնել տվեցին:

Ներհակության ընթացքն ու բնութագիրը

Դավիթ-Դանիելյան ներհակությունը հայ-եկեղեցու նոր շրջանի
պատմության ոչ փայլուն էջերից մեկն է, որ ցույցնում է հայ հոգևոր վեր-
նախավի մի մասի ապշեցուցիչ սնափառությունը, պաշտոնամոլությունն ու
իշխելու տենչը և դրանք բավարարելուն ուղղված՝ նսեմ գործելակերպով
հարուստ զինանոցը: Դա մի պայքար էր երկու բարձրակարգ եկեղեցա-
կանների միջև, որ հիշեցնում էր XVII դ. Կ. Պոլսի պատրիարքական կոնվ-
ների տխուր ժամանակաշրջանը, որի ծանր հետևանքները երկար ժամա-
նակ կրեցին և՛ ժողովուրդը, և՛ նրան հովվող եկեղեցին: Կաթողիկոսական
աթոռին տիրանալու համար, որի ընթացքում առավել ևս ընդգծվում էին
Դավթի բացասական հատկանիշները, արդեն կաթողիկոս ընտրված Դա-
նիելի դեմ ոտնձգություններն ու դավերը հակառակորդի օրինական իրա-
վունքները ոտնակոխ անելու միջոցով՝ կաթողիկոսական բաղձալի աթո-
ռին տիրելու համար: Հարցի նախապատմությունը, առավել ևս դրա ծալքե-
րի ու հանգամանքների մանրամասները վերհանված են սկզբնաղբյուրի
արժեք ունեցող՝ Մանվել Կյումուշխանեցի վարդապետի հայտնի շարա-

⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, 13/264:

դրանքում և դիպուկ բնութագրերով առավել քան աչքի ընկնող՝ Մ. Օրմանյանի աշխատության ծավալուն էջերում⁶: 1801-1807 թթ. երկարուձիգ հակամարտությունն ավարտվեց Դավիթ կաթողիկոսի գահազրկմամբ և Դանիելի՝ կաթողիկոսական աթոռին վերահաստատվելու ուշացած, բայց արդարացի ելքով: Նշված հակամարտության մեջ հասկանալի պատճառներով, սակայն և մեր ուսումնասիրության շրջանակի տրամաբանությամբ, շատ ավելի ուշագրավ է Ջմյունիայի թեմի և նրա առաջնորդի ու համայնքի ներգրավվածությունը Դավիթ-Դանիելյան պայքարում: Հիմնավորապես ճիշտ էր Ա. Այվազյանը, երբ նկատում էր, որ հայաբնակ մյուս քաղաքների համեմատությամբ Ջմյունիան շատ ավելի մեծ չափերով էր ընդգրկված այս կաթողիկոսական ներհակության մեջ⁷: Դրա պատճառները նշվեցին վերը, իսկ այստեղ կավելացնենք այն, որ Ջմյունիայի և առափնյակի մյուս գաղթօջախները արդեն իսկ բաժանված էին խմբակցությունների՝ Դանիելի առաջնորդության տարիներին դրսևորվելով առավել ընդգծված (Մանիսայի եկեղեցու կառուցման, դրան հատկացված գումարների շուրջ տարածայնություններ) բորբոքումով: Դավիթ-Դանիելյան ներհակությունը, հետևաբար, պետք է խթաներ այդ գաղթօջախների վերնախավի և բնակչության մյուս հատվածների միջև առկա՝ տեղական բնույթի հակասությունները, երբ կողմերից մեկը պետք է պաշտպաներ Դանիելին, իսկ մյուսը նրա հակաակորդին՝ նրանց անզիջում պայքարում: Ավելին. Ջմյունիայի տերունի թեմի առաջնորդական թափուր տեղը զբաղեցնելու և Դավթի կողմնակիցներին այստեղ համախմբելու համար նոր առաջնորդը՝ Մարտիրոսը, պարտական էր նույն Դանիելին, որը 1797 թ. հեռացել էր Ջմյունիայից՝ այդպես էլ հաշտության եզրեր չգտնելով իր ընդդիմախոսների հետ: Հենց Մարտիրոսի թևարկությամբ և հրահանգներով էր, որ 1801-1807 թթ. Ջմյունիայի թեմի ժողովրդի մի զգալի մասը հարեց Դավթի կողմնակցությանը՝ ընդդեմ Դանիելյանների: Մարտիրոսն, ընդամին, իր պաշտոնատեղին էր եկել, շատ հավանական է, էջմիածնի միաբանությունում արդեն ձևավորված իր նախասիրություններով՝ թեմի ճանաչված մարդկանց նկատմամբ: Բավականաչափ իրագեկ Կ. վարդ. Շահնագարյանն այս առթիվ նկատում է. «Սոյն Մարտիրոս արհին եկաց յառաջնորդութեան Իզմիրու և իբրև հակառակորդ Դանիելի՝ բազմօք զինեցաւ ընդդէմ նորա»⁸:

⁶ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան 1917, Օրմանեան 2001, 3786-3861:

⁷ Այվազեան 1900, 25 օգոստոսի/7 սեպտեմբերի:

⁸ Դիան հայոց պատմութեան 1899, 746:

Իր խառնվածքով և գործելակերպով Մարտիրոս եպ. բավական հիշեցնում էր իր պաշտպանյալ՝ կաթողիկոսական աթոռին հանդգնությամբ տիրացած Դավիթ Էնեգեթցուն: Իր առաջնորդական առաջին ժամկետի երեք տարիներին նա Զմյուռնիայում և թեմի մյուս բնակավայրերում կարողացավ ստեղծել յուրայինների մի նշանակալի խումբ, որին հենվելով՝ հաջողեց երկրորդ անգամ մնալ իր պաշտոնին: Այս առթիվ Դավիթը 1801 թ. գոհունակությամբ էր վկայակոչում իր և Մարտիրոսի կողմնակից քահանաներին և «իշխաններին», որոնք «խնդրեալ էին վասն սիրելւոյդ (Մարտիրոսին - Ա.Խ.) կրկին կարգել ի գործս նուիրակութեան և առաջնորդութեան վիճակիդ»⁹:

Մարտիրոսի ազդեցությունը Զմյուռնիայում ավելի ամրապնդվեց, երբ նրան աջակցեցին Դավիթ կաթողիկոսի կողմնակիցները: Նրանք ճանաչված վաճառականներ էին, համայնքում հարգի մարդիկ, որոնց հետ նամակագրական կապեր ուներ Դավիթը, և որոնց էր պարտական նաև վերջինս՝ Կ. Պոլսի աշխարհիկ և կղերական վերնախավի մարդկանց աջակցությունը առնվազն բավարար չափով ստանալու և Դանիելի դեմ մարտնչելու համար: Այդ համակիրներն էին Մոսքոֆ հորջորջված Հովհ. Սավալանյանը, Կ. Չելիկյանը, չթագործարանի տամղաճի (դրոշմահար) Ստ. Խաչատրյանը, նրանց հետ նաև բազմաթիվ այլ անձինք, որոնց անուններին կից «դի» նախդիրը վկայում էր նրանց՝ տոհմիկ վաճառական գերդաստաններից սերելը: Այդպիսի Դավթյաններից էին Հարություն դի Մուրատը, Պետրոս դի Պապին, Կարապետ դի Հարությունը, Պողոս դի Աղաճանյանը, Գեորգ դի Օհանը՝ համայնքի երևելի մարդիկ, և շատ ուրիշներ, մեծ մասամբ «մահտեսի» պատվանունով հանդերձ: 1803 թ. մայիսի 5-ին նրանք հավատարմագիր (համախոսական) են հղել Դավիթ կաթողիկոսին՝ ճանաչելով նրա հայրապետական իրավունքները¹⁰: Նրանց դիմակայում էին Մարգար Ապրոյանը, Մելիքզարմյանները՝ իրենց համախոհներով, որոնք սուր հակադրության մեջ էին վերոհիշյալ երևելիների մյուս խմբի հետ՝ դեռևս Մանիսայի եկեղեցու շինության շուրջ պառակտումների ժամանակներից ի վեր, 1790-ական թթ.:

Վտանգ ներշնչող զմյուռնացիներին մեղմացնելու կամ չեզոքացնելու նպատակով Դավիթը շինծու սիրալիրություն էր ցուցաբերում նրանց

⁹ Դիան հայոց պատմութեան 1904, 100:

¹⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան 14/56: Տե՛ս նաև Դիան հայոց պատմութեան 1904, 584-586:

նկատմամբ, ինչը երևում է Մարգար և Առաքել Ապրոյանների հետ նրա գրագրություններում¹¹: Հարկ եղած դեպքում, սակայն, երբ այլևս կարիք չկար խորամանկ խուսանավումների, Դավիթն անցնում էր հարձակման՝ հակառակորդին ջլատելու բացահայտ դիտավորությամբ. 1803 թ. նա զմյուռնացիներին գրգռում էր նույն Մարգար Ապրոյանի դեմ՝ հիշեցնելով նրանց՝ «եկեղեցու խարճագնացութեան» (ծախսերի հետ կապված – Ա.Խ.) վերոհիշյալ աղմկալի միջադեպը: Զմյուռնացիներին նա հորդորում էր պահանջել Ապրոյանից՝ վերադարձնելու, իբր, նրա խլած համայնապատկան գումարը¹²: Այս առթիվ Մարտիրոսը 1803 թ. մարտի 13-ին տեղեկացնում էր իր դաշնակից և հովանավոր Դավիթ կաթողիկոսին, որ Մարգար Ապրոյանը ցայժմ Էջմիածնին չի տվել իր եղբոր նվիրաբերած գումարը, ինչպես և եկեղեցու կառուցման ֆերմանի դիմաց բռնությամբ վերցրած փողերը¹³: Մարտիրոսն ավելի անհանդուրժող էր դարձել թեմում գտնվող իր հակառակորդների հանդեպ՝ այն ժամանակից, երբ Դավիթը իրեն կաթողիկոս էր հռչակել, իսկ պոլսահայ համայնքում, որ տարուբերվում էր Դավիթ-Դանիելյան երկպառակությունների մեջ, հաղթանակել էր յուրային՝ Հովհաննես պատրիարքը (Գրիգոր Խամսեցուց հետո): Բնականաբար, պատրիարքարանը անտարբեր դիտող չէր կարող մնալ այս իրադարձությունների ընթացքում, երբ Կ. Պոլսի պատրիարքները ընտրվում և պաշտոնանկ էին լինում այս պայքարի տրամաբանությամբ, նայած թե ամիրանների և բարձրակարգ կղերի խմբակցություններից որ կողմի օգտին էր թեքվում կշեռքի նժարը: Իսկ այս վերջինը շարժման մեջ էր դրվում կաշառքների և շահամետ դիտավորությունների այն ակնհայտ ազդեցությամբ, որոնք պոլսահայ վերնախավի համառ ուղեկիցներն էին դարձել դեռևս XVII դ. և XVIII դ. սկզբներին՝ տխրահռչակ պատրիարքական կոիվների ժամանակներում: Իսկ այժմ, Դավիթ-Դանիելյան հակամարտության ընթացքում, նախ Հովհաննես պատրիարքն իր տեղը զիջեց Գր. Խամսեցուն (1801, հոկտեմբեր), ապա վերջինս, մեկ տարի անց՝ դարձյալ Հովհաննեսին¹⁴: Այս փոխարինումների տրամաբանությունն այն էր, որ Հովհաննես պատրիարքը գլխավորում էր Դավթյանների, իսկ Խամսեցին՝ Դանիելյան-

¹¹ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան 1899, 187-188, 234-238, Դիան հայոց պատմութեան 1904, 282-285:

¹² Դիան հայոց պատմութեան 1909, 394:

¹³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան 13/262:

¹⁴ Տե՛ս Օրմանեան 3814, 3832:

ների խմբակցությունը: Այն, որ այդուհետև, մինչև այս հակամարտության վախճանը (1807) և դրանից տարիներ հետո ևս Հովհաննեսը մնաց պատրիարքական գահին, վկայում է, որ Կ. Պոլսում հաղթանակել էր Դավթյան խմբակցությունը՝ օսմանյան կառավարության թելադրանքով՝ ի հակակշիռ ռուսական իշխանությունների քաղաքական համակրանքների: Այստեղ նկատենք, որ Դավթի հաջողությունները իր հակառակորդի նկատմամբ (այդ թվում նաև Մարտիրոսինը՝ Զմյուռնիայում) պայմանավորված էին նաև պատրիարք Հովհաննեսի և նրա յուրային ամիրաների աջակցությամբ: Այս ամիրաններն էին, որ 1803 թ. ապրիլ-մայիսին դիմել էին ռուսաց դեսպան Վ. Տոմարովին՝ Դավթի ընտրությունը օրինավոր ճանաչելու հորդորով, ինչպես նաև համախոսականով՝ Թիֆլիսում գտնվող ռուսաց զորահրամանատարին՝ ունկնդիր չլինել Դանիելի օգտին աշխատող Եփրեմ եպ. և այլոց¹⁵:

Զմյուռնիայի համայնքում ևս ազգային վարչությանը տիրում էին մերթ Դանիելյանները, մերթ Դավթյանները՝ կախված այն բանից, թե էջմիածնում և Կ. Պոլսի պատրիարքարանում կողմերից որ մեկն էր առավելություն ստանում: Պրուսայի առաջնորդ Պողոս վարդ. ուղղած նամակում (1802, հուլիս) Դավիթը գրում էր, որ Դանիելը հրովարտակ է հանել օսմանյան արքունիքից և առաքել Զմյուռնիա, «զի կալեալ զառաջնորդ նորին Մարտիրոս արքեպիսկոպոսն ...և ի վերայ մերկ երիվարի նստացեալ, իբրև մահապարտ շղթայեալ ոտիք բերցեն և հասուցանեն առ իւր՝ համաբարոյ ամբարիշտ Դանիելն որոյ աղագաւ և եղեալ է մեծ վնաս և գայթակղութիւն և յուսահատութիւնն խղճալի իզմիռնացոցն...»¹⁶:

Իրոք, թունդ Դանիելյան պատրիարք Գր. Խամսեցին ևս, 1802 թ. ապրիլին դիմել էր ռուսաց դիվանագիտական ծառայության մեջ գտնվող ոմն Աղաթոնին՝ հայտնելով, որ ժողովուրդն ամենուրեք ընդունում է կաթողիկոս Դանիելին, բայց Զմյուռնիայի առաջնորդ Մարտիրոսը արգելում է նրա անունը հնչեցնել տալ եկեղեցում, «ուստի խորհրդով իշխանաց մերոց

¹⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, 13/263:

¹⁶ Դիան հայոց պատմութեան 1904, 543: Մարտիրոսին փրկեցին զմյուռնացի Դավթյանները և այս խնդրում առանձնապես ջանքեր գործադրած Մոսկոֆ Հովհաննես Սավալանյանը, որի շնորհիվ առաջնորդը կարողացել էր ազատվել, ինչպես Դավիթն է գրում 1802 թ. օգոստոսին՝ «ի բազմահնար մեքենայից չարի» (Դիան հայոց պատմութեան 1904, 568):

պատշաճ համարեցաւ թագաւորական հրամանաւ առաքել զնա ի սուրբ Աթոռն յորմէ եկեալն էր»¹⁷:

Հավանաբար, Դավիթը թանձրացնում էր Մարտիրոսին պատրիարք Խամսեցու կողմից հալածելու վերաբերյալ լուրերը՝ սրտաճմլիկ մանրամասներով, սակայն այն, որ իշխանությունները փորձել էին ի կատար ածել պատրիարքի ցանկությունը, վկայում է Տ. Պալյանի մեջբերած հետևյալ վավերագիրը. «1802 մարտի 26 ի Ձմիռնիոյ Առաջնորդ Մարտիրոս արհի եպիսկոպոսի աքսորման հրովարտակ եկաւ չավուշով և սարկաւագ մը ի միասին Առաքել անվամբ, որ յառաջագոյն 2 օր յառաջ Առաջնորդ հայրն մեր զօդեալ էր ի տան Սաւալանեան Օհաննէս աղայի ռուսեցոյ (ակնարկում է Սավալանյանի՝ Մոսքոֆ մականունը - Ա.Խ.), որ համայն ընչիքն, եկեալ ոչ գտին և մնաց ի տան յիշեալ աղային որ ի Պիռնովայ (կամ Բուռնովա՝ Չմյուռնիայի արվարձանը - Ա.Խ.) մինչ ի նոյեմբեր 8: Ի տօնի Ս. Հրեշտակացն եմուտ քաղաքս (Մարտիրոսը - Ա.Խ.) մեծաւ հանդիսիւ»¹⁸:

Հաջողությամբ խուսափելով աքսորից և վերստին սատարելով Դավթին՝ առաջնորդն այս ուղղությամբ ակտիվացրեց իր գործունեությունը համայնքում՝ ընդհուպ մինչև Դավթի հակառակորդ Դանիելի վերջնական հաղթանակը՝ 1807 թ.: Այս թվականի օգոստոսին և սեպտեմբերին Ներսես Աշտարակեցուն (ի սկզբանե Դանիելի կուսակիցն ու համախոհը, որը մեծապես նպաստել էր նրա հաջողություններին, հատկապես ռուսաց պաշտոնական բարձր շրջաններում) գրած նամակում զմյուռնացի Մելիք-զարմյանները գանգատվում էին այն հալածանքներից, որ իր հերթին սկսել էր Մարտիրոսը զմյուռնացի Դանիելյանների դեմ: Առաջնորդը եկեղեցու բեմից շանթ ու որոտ էր տեղում հակառակորդ կողմնակցությանը հարող մարդկանց գլխին, «մեծաւ կատաղանօք... իսպառ ջնջել և բառնալ կամենայր զճշմարտասէրս»¹⁹: Մելիքզարմյանների մեկ այլ նամակից պարզվում է, որ համայնքի ազգային պաշտոնները գտնվելիս են եղել Դավթյանների ձեռքին, որ նրանք ի չարն են գործադրել ընդդեմ հակառակորդների: Նրանք խնդրում էին Ներսես Աշտարակեցու օգնությունը՝ «սրբել զատեանն (համայնքի կառույցները - Ա.Խ.) որ կոուոյ է բազում ամաց հետէ և նենգաբանութեան տեղի»²⁰:

¹⁷ Դիւան հայոց պատմութեան 1902, 195:

¹⁸ Պալեան 1921, 2, 60:

¹⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, 18/108:

²⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, 18/133:

Դավիթ-Դանիելյան հակամարտությունը շատ ավելի սեղմ ժամկետներում կավարտվեր, եթե դուրս չգար զուտ հայկական շրջանակներից, Դավթի ու Դանիելի՝ կաթողիկոս դառնալու մեծ ցանկությամբ և չբորբոքվեր արդեն քաղաքական կերպարանք ստացած, ռուս-պարսկական և այս զույգին առնչվող՝ օսմանյան շահախնդրությունների անխուսափելի բախումների թելադրանքով: Հատկապես ակտիվ էին ռուսական քաղաքական ու դիվանագիտական շրջանները, որոնք, Անդրկովկասում ամրապնդվելու և ծավալվելու ռազմավարությունից ելնելով, ձգտում էին ընդլայնել իրենց ազդեցությունը Էջմիածնի կաթողիկոսության վրա՝ աչքի առջև ունենալով ասպագա կաթողիկոսի քաղաքական համակրանքները դեպի Ռուսաստանը և նրա հուսալիությունը այդ համակրանքներում: Հայտնի են ռուս դիվանագետ Վ. Տոմարովի (հայկական աղբյուրներում՝ Թամարով, Թամար) և սրա մերձավոր Աղայեկովի եռանդուն գործողությունները՝ հօգուտ Դավթի, որ քիչ նշանակություն չունեցավ վերջինիս՝ կաթողիկոսական աթոռին հայտնվելու համար (1801, ապրիլ) այնուհետև, նույն տարվա սեպտեմբերից Դանիելին հովանավորելը, ապա դրան պաշտոնական տեսք տալը, երբ ռուսական կառավարությունը կտրուկ փոխեց իր վերաբերմունքը՝ ի նպաստ նրա²¹: Անշուշտ, այստեղ նշանակություն ունեցան և Դանիել, և Դավիթ կաթողիկոսների անձնական որակները և նրանց անունից գործող աշխարհիկ ու հոգևորական գործիչների նախաձեռնությունները: Սակայն դրանք չէին, որ պետք է ապահովեին Դանիելի հաղթանակն այս տևական հակամարտության մեջ (1807), այլ ռուսական իշխանությունների վերջնական խոսքը և պարսից պետության համակերպումն այդ հանգուցալուծմանը: Երկրորդական նշանակություն ունեցավ անգամ Դանիելի հակառակորդների գերադաս դիրքն այս ընդհարումների այն փուլում, երբ ի դեմս Կ. Պոլսի Հովհաննես պատրիարքի, նրանք ոգի ի բռին գործում էին պատրիարքարանում՝ ամրապնդելու իրենց կաթողիկոս հռչակած Դավթի ինքնազլխությունը (1802 թ. դեկտեմբերի հանրագիրը, որով Կ. Պոլսի հայ համայնքը ճանաչում էր վերջինիս կաթողիկոսությունը)²²:

²¹ Ալեքսանդր I-ը 1802 թ. սեպտեմբերի 26-ի գրությամբ արդեն կարգադրում էր Տոմարովին՝ փոխել նախկին ուղղությունը և Դավթի պաշտպանությունը դադարեցնել (Օրմանեան 2001, 3810):

²² Օրմանեան 2001, 3833:

Դավիթ-Դանիելյան հակամարտությունն ընդամենը կարող էր օգտագործվել Ռուսաստանի և Պարսկաստանի կողմից և ոչ ավելին. ոչ մեկը, և ոչ էլ մյուսը շահագրգռված չէին այդ հակամարտության անընդհատ շարունակականության մեջ, և Էջմիածնի կաթողիկոսի ընտրությունն այս պարագայում կարող էր ունենալ ընդամենը արդեն խոցված թիրախի նշանակություն: Մի հայտնի չափով հակամարտության բորբոքման գործն ինքնին կատարում էին իրենք՝ նշված կաթողիկոսների կողմնակիցները և Դանիելյան դատի պաշտպան Էջմիածնի միաբանությունը, հակառակ կողմերին սատարող՝ Կ. Պոլսի Հովհաննես և Գրիգոր պատրիարքները՝ իրենց ամիրայական խմբակցություններով ու նրանց նախապատվությունների հաշվառմամբ:

Զմյուռնահայ համայնքի երևելիները ևս ընդգրկված էին Դավիթ-Դանիելյան հակամարտության մեջ. կապող օղակ լինելով մի կողմից Էջմիածնի և եվրոպական շուկաներում գործող հայ դրամատերերի, և մյուս կողմից՝ այս վերջինների ու Կ. Պոլսի աշխարհիկ ու եկեղեցական վերնախավերի միջև, զմյուռնահայ համայնքը չէր կարող նշանակալիություն չունենալ այս տևական հակամարտություն ընթացքում: Այսուհանդերձ, Զմյուռնիայում, տեղական և թող որ ավելի միջնորդավորված նշանակությամբ, այդ վեճը բորբոքվում էր առաջնորդ Մարտիրոսի և նրա հակառակորդ աշխարհիկ երևելիների միջև՝ Էջմիածնի և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի թելադրանքով: Այդ ներհակությունը բացասական նշանակություն ունեցավ Էգեյանի հայ համայնքների համար՝ ավելորդ պառակտումներ ու հուզումներ պարտադրելով նրանց, անպտուղ և ձգձգվող մի հակադրություն, որից չշահեց կողմերից և ոչ մեկը. թերևս, բացառությամբ արք. Մարտիրոսի, որը հաջողությամբ դուրս պրծավ այդ պայքարի թոհուբոհից: Նա պահպանեց իր պաշտոնը Դանիելի՝ արդեն չվիճարկվող կաթողիկոսության (1807-1808) պայմաններում՝ վերջինիս անհիշաչարության կամ նախկին Դավթյաններին Էջմիածնում և Կ. Պոլսում չգրգռելու խոհեմ վարքագծի շնորհիվ: Փաստն այն է, որ Մարտիրոս արք. Զմյուռնիայի թեմի ամենից երկար պաշտոնավարած առաջնորդներից մեկն է (1797-ից) որը հարատևեց նաև Եփրեմ կաթողիկոսի (կաթողիկոս՝ 1809-ից) ժամանակ՝ Էջմիածին վերադառնալով ոչ ուշ, քան 1816 թ. և իր տեղը զիջելով եպ. Փիլիպոսին:

Եզրակացություններ

Լինելով Էջմիածնի տերունի թեմ՝ Ջյուռնիայի հայ համայնքը ի սկզբանե ակտիվ մասնակցություն ունեցավ կաթողիկոսական աթոռի համար Դավիթ և Դանիել արքեպիսկոպոսների միջև ծավալված անգիջում պայքարին, որ տևեց շուրջ վեց տարի (1801-1807): Դրա հիմքում ընկած էին հակասությունները եկեղեցական վերնախավի տարբեր թևերի միջև, նրանց անձնական և խմբակցական որակները, և մյուս կողմից՝ կաթողիկոսական աթոռն իրենց ազդեցության ոլորտում պահելու նպատակով մրցակցական պայքարը Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև: Ուշագրավ է նաև ներհակության նկատմամբ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության դիրքորոշումը, որ ուղղորդվում էր այս պայքարի ընթացքում իր սեփական շահերին հետամուտ օսմանյան կառավարության կողմից: Նշված ներհակության տարիներին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքների փոփոխությունները (Հովհաննես և Գրիգոր Խամսեցի պատրիարքների՝ պատրիարքական աթոռին միմյանց հաջորդելու իրողությունը) ամենից առաջ պետք է բացատրել Դավիթ-Դանիելյան ներհակության կողմերի նկատմամբ Բ. դռան ոչ միանշանակ վերաբերմունքով, որ դրսևորվում էր Կ. Պոլսում ամիրայական խմբակցությունների կողմից մերթ Դավիթ կաթողիկոսի, մերթ Դանիել կաթողիկոսի ճանաչման գործում տեղի հայ համայնքի աշխարհիկ վերնախավի փոփոխական կողմնորոշումներով: Հովհաննես պատրիարքը պաշտպանում էր Դավթյանների, իսկ Գրիգոր Խամսեցի պատրիարքը՝ Դանիելյանների խմբակցությունը, և այն հանգամանքը, որ նրանցից առաջինը հերթական փոփոխությունից հետո պատրիարքական աթոռին մնաց մինչև ներհակության ավարտը և դրանից տարիներ հետո ևս, ցույց է տալիս, որ Կ. Պոլսում գերակշիռ դիրք էր ստացել, անշուշտ, օսմանյան կառավարության ներշնչանքներով, Դավիթ կաթողիկոսի կողմնակից ամիրաների խումբը:

Ջյուռնիայում ևս, ներհակության ողջ շրջանում առավել ազդեցիկը Դավիթ կաթողիկոսի յուրայիններն էին, որոնք գործում էին թեմական առաջնորդ արք. Մարտիրոսի եռանդուն ղեկավարությամբ: Ջյուռնիայի տերունի թեմն առհասարակ Էջմիածնի ամենահեղինակավոր և հարուստ վարչական կառույցներից մեկն էր Օսմանյան Թուրքիայում, որի միջոցով կաթողիկոսները ուժ և սատար էին գտնում ոչ միայն զմյուռնաբնակ հայ մեծահարուստների, այլև Արևմտյան Եվրոպայում, հատկապես Իտալիայում և Ավստրիայում հանգրվանած դրամատեր խոշոր վաճառականների

կողմից: Այդ էր պատճառը, որ ներհակությունը գլխավորող երկու կաթողիկոսներից յուրաքանչյուրը, հատկապես Դավիթ կաթողիկոսը, հատուկ նշանակություն էր տալիս Զմյուռնիայի թեմին և դրա առաջնորդարանին, որպես իրենց սոցիալական և կազմակերպական հենարանի: Բուն զմյուռնահայ համայնքը դեռևս 1790-ական թթ. սկսած, ի դեմս Մարգար Ապրոյանի, նրա կողմնակիցների ու հակառակորդների, որոնք սուր տարածանություններ ունեին համայնքի եկամուտների վերահսկողության գործում և լքված էին միմյանց հանդեպ տաժած անհանդուրժողականությամբ, արդեն պատրաստ էր մասնակցելու կաթողիկոսական աթոռի համար սկսված ընդհարումներին: Ավելին, նշված ներհակությունը Զմյուռնիայում առավել հստակ դարձավ Դավթյանների ու Դանիելյանների տարաբաժանումով, որ դեռևս 1797 թ. նախապատրաստվել էր արք. Դանիելի՝ Զմյուռնիայի այն ժամանակվա առաջնորդի, իր այդ պաշտոնից հեռանալով և նրան այդտեղ փոխարինած՝ Դավթյանների խմբակցության ապագա պարագլուխ արք. Մարտիրոսի հայտնությամբ:

Դավիթ-Դանիելյան ներհակությունը բացասաբար ազդեց էջմիածնի, ինչպես և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության և Զմյուռնիայի առաջնորդարանի ազգային-հոգևոր գործունեության վրա՝ ավելորդ պառակտումներ մտցնելով եկեղեցական գործիչների, ինչպես և աշխարհիկ վերնախավի ու ազգաբնակչության շրջաններում: Ներհակության մեջ ընդգրկված հայկական կողմերից և ոչ մեկը չչափեց այս հակադրությունից, որի բորբոքման գործում, մի կողմից, առաջ էին ընկել սնափառությունն ու անպտուղ պատվախնդրությունը, մյուս կողմից՝ այդ արատներն ու տարածանություններն իրենց քաղաքական շահերին հմտորեն ծառայեցնող տերությունները:

Գրականություն

Այվազեան Ա. 1900, Յոնիական հայ գաղութին նահապետներէն, Կ. Պոլիս, Արեւելք, 25 օգոստոսի/17 սեպտեմբերի:

Դիան հայոց պատմութեան 1899, գիրք Դ, Թիֆլիս, հրատ. Աղանեանց Գ., 803 էջ:

Դիան հայոց պատմութեան 1902, գիրք Ե, Թիֆլիս, հրատ. Աղանեանց Գ., 684 էջ:

Դիան հայոց պատմութեան 1904, գիրք Զ, Թիֆլիս, հրատ. Աղանեանց Գ., 752 էջ:

22 Դավիթ-Դանիելյան ներհակությունը Կոստանդնուպոլսում և Ջմյունիայում

Դիան հայոց պատմության 1909, գիրք Է, Թիֆլիս, հրատ. Աղանեսնց Գ., 562 էջ:

Դիան հայոց պատմության 1917, գիրք ԺԲ, Թիֆլիս, հրատ. Աղանեսնց Գ., 254 էջ:

ՄՄ (Մաշտոցյան Մատենադարան), Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 6, վավ. 71, թղթ. 6, վավ. 77, թղթ. 6, վավ. 89, թղթ. 14, վավ. 56, թղթ. 13, վավ. 262, թղթ. 13, վավ. 263, թղթ. 13, վավ. 264, թղթ. 18, վավ. 108, թղթ. 18, վավ. 133:

Պալեան Տ. 1921, Գաւազանագիրք առաջնորդաց Ջմիւռնիոյ, «Դավիթ», Ջմիւռնիա, թիւ 2, էջ 59-63:

Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 3893 էջ:

ԴԱՎԻԹ-ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ՆԵՐՀԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋՄՅՈՒՆԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ

Ալբերտ Խառատյան

Ամփոփում

Դավիթ-Դանիելյան հակամարտությունը, որ առաջացել էր Դավիթ և Դանիել կաթողիկոսների միջև՝ կաթողիկոսական աթոռին վերջնականապես տիրելու համար, տևեց շուրջ վեց տարի (1801-1807): Հակամարտության հիմքում կային մի քանի հակասություններ, որպիսիք էին եկեղեցական վերնախավի տարբեր թևերի շահախնդրությունները, նրանց անձնական և խմբային տարածայնությունները, որոնք աջակցություն էին գտնում կաթողիկոսական աթոռն իրենց ազդեցության ոլորտում պահելու նպատակով մրցակցող Ռուսաստանի և Պարսկաստանի դիվանագիտական շրջանների կողմից: Այդ ներհակության նկատմամբ անուղղակի գործելակերպ էր ընտրել օսմանյան կառավարությունը, որ դրսևորվում էր այդ ժամանակաշրջանում Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքներ Հովհաննեսի և Գրիգոր Խամսեցու՝ պատրիարքական աթոռից հեռանալով, ապա վերստին վերադարձով: Միաժամանակ, այս հանգամանքն արտացոլում էր կաթողիկոսի ճանաչման գործում Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքի վերնախավի փոփոխվող կողմնորոշումները Դավիթ և Դանիել կաթողիկոսների նկատմամբ:

Ջմյունիայում ևս հստակ նկատելի է Դավթյան և Դանիելյան խմբակցությունների հակադրությունը: Ինչպես Կոստանդնուպոլսի, այնպես էլ Ջմյունիայի

հայ համայնքների համար այս ներհակությունը բացասական նշանակություն ունեցավ՝ նրանց շեղելով բնականոն ազգային կյանքից և ավելորդ պառակտումներ մտցնելով ազգաբնակչության շրջաններում:

Բանալի բառեր՝ Դավիթ կաթողիկոս, Դանիել կաթողիկոս, Կ. Պոլսի պատրիարք Գրիգոր Խամսեցի, Մարգար Ապրոյան, դեսպան Վ. Տոմարով, Զմյուռնիայի առաջնորդ Մարտիրոս արքեպ., Ս. Էջմիածնի միաբանություն:

ПРОТИВОСТОЯНИЕ ДАВИД-ДАНИЕЛЬ В СМирНЕ И КОСТАНТИНОПОЛЕ

Альберт Харатян

Резюме

Антагонизм, возникший между армянскими католикосами Давидом и Даниэлем в связи с овладением католикосатским престолом, длился шесть лет (1801-1807). В основе антагонизма лежал ряд противоречий, связанных с корыстолюбием разных ветвей церковной элиты, их личными и групповыми разногласиями, что находило поддержку со стороны дипломатических кругов России и Персии, соперничавших друг с другом в вопросе подконтрольности католикосатского престола. В отношении этого противостояния косвенные действия предприняло османское правительство, что в этот период нашло отражение в отказе константинопольских патриархов Ованеса и Григора Хамсеци от патриаршего престола с последовавшим затем возвращением на престол. В то же время это обстоятельство отражало нестабильную ориентацию константинопольской армянской общинной элиты в отношении католикосов Давида и Даниэля.

Ключевые слова – католикос Давид, католикос Даниэль, константинопольский патриарх Григор Хамсеци, Маргар Апроян, посол В. Томаров, глава смирнинской епархии архиепископ Мартирос, конгрегация Св. Эчмиадзина.

THE CONTROVERSY BETWEEN DAVIT AND DANIEL IN SMYRNA AND CONSTANTINOPLE

Albert Kharatyan

Abstract

The conflict between the two Catholicoses Davit and Daniel started because of their desire to ascend to the throne of the Catholicosate which lasted about 6 years (1891-1897). The underlying issues of the conflict were conditioned by such factors as the self-interest of different members in the ecclesiastic elite, their interpersonal and in-group discords. The rivaling Russian and Persian diplomatic circles, wanting to keep their influence on the Catholicosate, fuelled the ongoing discords. Moreover, the Ottoman government pursued an indirect policy toward the conflict which was reflected in the fact that during that period the Patriarch Grigor Khamsetsi' succeeded the Catholicos Hovhannes after his forced resignation. At the same time, the given circumstance showed that the elite of the Armenian community in Constantinople had changing attitudes towards the two Catholicoses Davit and Daniel in terms of their recognition.

The existing controversy between the groups, supporting either Catholicos Davit or Daniel is also obvious. This controversy had a negative impact on the Armenian communities in both Constantinople and Smyrna. It disrupted the communities' normal life, leading to unnecessary disputes among the population.

Key words – Catholicos Davit, Catholicos Daniel, the Patriarch of Constantinople Grigor Khamsetsi, Margar Apoyan, Ambassador V. Tomarov, the leader of Smyrna Archbishop Martiros, the order of St. Etchmiadzin.